

O'ZBEK TILI GRAMMATIKASIDA SIFAT SO'Z TURKUMI

Pirnazarov Abduhakim Tuksanovich

Oriental Universiteti Lingvistika mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

Ilmiy rahbar: f.f.d, professor Shamusarov Sharustam Giyasovich

Annotatsiya: *Ushbu maqola o'zbek tili leksikologiyasi va uning shakllanish tarixini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, shuningdek, sifat so'z turkimi va unga bog'liq bo'lgan masalalarning bayoni ham quyida yoritib o'tilgan.*

Tayanch so'z va iboralar: *Tilshunoslik, morfologiya, sema, fonema, sifat, sifat darajalari.*

O'zbek tilshunosligida sifat so'z turkumi O'zbek tili morfologiyasida, boshqa so'z turkumlari qatori sifat ham katta o'rinni egallaydi va o'zining leksik-grammatik va semantik xususiyatlariga ko'ra mustaqil so'z turkumi sifatida ajratilgan. Sifat so'z turkumining ko'p sohalari ustida dissertatsiyalar yoqlandi, ilmiy maqolalar yozildi. Ayniqsa, kiyingi yillarda sifat semantikasi, stilistik xususiyatini o'rganishga e'tibor kuchaydi. XX asrning 40-50 - yillarida bir qator olimlar tomonidan leksik ma'noning komponent strukturasi haqidagi fikrlar ilgari suruldi. G.Xeller va J.Makris rang ifodalovchi leksemalarning o'rganar ekanlar, ular o'z tadqiqotlarida ma'noning semantik komponentlarini darajalaydilar. O'zbek tilshunosligida leksik ma'noni komponentlardan iborat ekanligi dastlab SH. Rahmatullayev, I.Qo'chqortoyev, R.Yunusovlarning ishlarida ilgari surulgan. Uni tadqiq etishga bag'ishlangan yirik hajmdagi asarlar maydonga keldi. Shu tarzda semaseologiya tilshunoslikning barcha sathlarida o'z o'rnini topa boshladi. Tadqiqot ishimizda semantika haqida so'z borar ekan, avvalo semema va uning tarkibiy qismlariga to'xtalishni lozim topdik. Narsa shakl va mazmun yaxlitligidan iborat dialektik butunlik bo'lganligi kabi leksema ham tashqi va ichki jihatdan tashkil topadi. Leksemaning tashqi qobig'i nomema deb ataladi. Nomema deganda leksemaning moddiy tomonini tashkil etgan fonemalar hosilasi – nutq tovushlari nazarda tutiladi. Leksemaning ichki, mazmuniy tomoni semema deyiladi. Semema – ongda aks etgan narsa, belgi, miqdor, harakat kabi tushunchaning leksemada mujassamlashgan ko'rinishi [27].

Boshqacha aytganda, semema leksemaning ichki jihati. Tilshunoslikda sememani tashkil etuvchi unsur sifatida sema ajratiladi. Semema tarkibidagi sema bir xil emas. Sema mohiyatiga ko'ra uch xil bo'ladi: 1) atash semasi (denotativ sema); 2) ifoda semasi (konnotativ sema); 3) vazifa semasi (funktional sema). Atash semasi borliq bilan, ifoda semasi so'zlovchining munosabati bilan, vazifa semasi esa leksemaning lison va nutqdagi roli bilan belgilanadi. Ifoda semani matndan tashqaridan emas, balki matn doirasida chuqurroq his etamiz. Darhaqiqat, qizlarning oy, moh, quyosh, oltin, kumush, yoqut, gavhar, gul; yigitlarning chinor, burgut, arslon, sher va hokazolarga nisbat berilishi ifoda

sema bilan bog`liq. Quyidagi misollarga e`tiborberaylik: Qo`lim tegmay to`kilgan qizg`aldog`im, Endi seni izlab qaydan toparman. (M.Yusuf) Yoki: Kel ovqatingni yeb ol, arslonim. (H.Nazir) Bular da moh, ya`ni oying (to`lin oy) yorug`ligi, qizg`aldoqning nozikligi, qo`l tegishi bilan to`kilib ketishi, arslonning kuchliligi, qat`iyatligi ma`no ko`chirilishiga asos bo`lib xizmat qilib kelgan. Xullas, so`zni atash va ifoda semasi biri ikkinchisi bilan uzviy aloqada bo`ladi. Har qanday ifoda sema (konnotastiya) atash semadan o`sib chiqqan bo`ladi. Har qanday ifoda semani, konnotativ ma`noni chuqur anglash, undagi nozik ma`noni his qilish uchun avval denotativ ma`no (bosh ma`no, atash ma`no, o`z ma`no, asl ma`no)ni, undagi asl ma`no ifodasini chuqur anglash talab etiladi. Shundagina, konnotativ ma`noni tushunish, undan o`rinli foydalanishga zamin yaraladi. So`z turkumlari tizimida o`zining sermahsul va qo`llanilish doirasi bilan ajralib turadigan sifat so`z turkumining atash ma`nosi predmet, voqea-hodisa, holat va qisman ish- xarakatning belgisini bildirishdir. Belgining o`zi bir necha xil bo`ladi. Masalan, xarakter-xususiyat, shakl-ko`rinish, holat, rang-tus, mazata`m, hid, o`rin va payt kabi belgilardir. Belgi ifodasi nafaqat sifatlarga, balki boshqa so`z turkumlariga ham xosdir. Masalan, ot ham matnda (bog`li qurshovda) sifat kabi belgi ifodalashi mumkin: shakar qiz, oltin soat, zilol suv va hokazo. Ayrim sifat xarakteridagi olmoshlar ham sifat kabi belgi ifodalsh imkoniga ega: hamma o`quvchi, barcha xalq, hech bir inson kabi. Ravish belgi bildirishiga ko`ra sifat bilan mushtaraklik hosil qiladi, ya`ni ravish ham sifatlardek predmet belgisini ifodalab keladi: mardona jang, do`stona uchrashuv, beto`xtov harakat va hokazo. Sifat so`z turkumining o`ziga xos lingvistik xususiyatlaridan biri uning polesemantik xususiyatidir. Polesemantika bu –formal tilshunoslikda bir ma`noli va ko`p ma`noli so`zni farqlaganligi kabi nazariy leksikologiyada bir sememali va ko`p sememali leksema farqlanadi. Nutqda qo`llangan so`z har doim bir ma`noli. Chunki, so`z leksemaning bir martalik ko`rinishi bo`lib, u leksemaga zid ravishda betakrorlik tabiatiga ega. Leksema bir tushunchani ifodalasa, u bir sememali leksema deyiladi. Masalan, kichik leksemasi bir tushunchani ifodalaydi va shu sababli bir sememali leksema hisoblanadi. Ammo nutqda leksema ko`chma qo`llanishda har xil tushunchalarni ifodalayverishi mumkin. Lekin ma`no va tushuncha orasidagi munosabat ijtimoiy shartlanganlik va barqarorlik kasb etmasa, leksemaning ko`p sememaliligi haqida hukm chiqarib bo`lmaydi. Jamiyat taraqqiy etishi bilan nutqiy hosila ma`no vaqtincha ifodalagan tushunchasi bilan doimiy aloqadorlik kasb etib, bora-bora barqarorlashib boradi va hosila nutqiy ma`no lisoniylashadi. Natijada bir sememali leksema birdan ortiq sememali leksemalarga aylanib boradi. Nutqimizda shunday so`zlar borki, tadrijiy taraqqiyot davomida o`zida sifatlovchilik xususiyatini singdira borgan. Bu holni, ya`ni bir turkumga oid so`zning boshqa turkum xususiyatlarini o`zida paydo etishini analogiya hodisasi sifatida belgilaydilar[8]. Bu esa yondosh turkum so`zlari orasida ko`p kuzatiladi. Ot turkumiga oid bir qator so`zlar, sifat turkumiga oid so`zlar bilan yonma-yon “yashashi” natijasida sifatlik xususiyatlariga ham ega bo`lganligiga guvoh bo`lamiz. Jumladan, asal, shakar kabilarni bunga misol qilish mumkin.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdujabborov A. Arab tili. – T.:Тошкент ислом университети, 2007. – 122 b.
2. Ibrohimov N., Yusuopiv M. Arab tili grammatikasi. I J. – Namangan.: “Ibrat”, 1997. – 346 b.
3. Hasanov M. Arab tili. – T.:GLOBAL BOOKS. 2019. – 6 b.
4. Rahmatullayev R. Najohut tolib. – T.: Sharq ma'rifati nashr-matbaa uyi, 2021. – 228 b.
5. Xolidov B.Z. Учебник арабского языка. – T.: O'qituvchi, 1977. – 65 b.
6. Шагаль В.Э., Меренин М.И. Учебник арабского языка. – М., 1983. – 130 с.
7. ع بد الدين محي مجد ي ق ت حق الأذ صباري هشام ب ن الدين جمال الله ع بد مجد أب و . 123 ص فجة . 1990 . الخ ير دار دم شق – ال صدى ب ل و ال ندى ق طر شرح . ال حم يد
8. دار مكة تبة – .الآج روم بية شرح في ال مم تع .المهذري مطر ب ن سالم ب ن مالك أنس أبي . 102 ص فجة .1435. دماج الحد يث
9. 1.9 ص فجة .1429 . ب اك س تان – ال نحو هداية . ال علماء من جماعة .